

2.

Szórend, grammatikai funkciók és téma–réma szerkezet a kognitív grammatikában (Kognitív alapú angol–magyar összevetés)

PELYVÁS PÉTER

1. A szórend és a grammatikai funkciók

Közismert tény, hogy az angol kötött szórendű nyelv. Ez a grammatikai struktúra két szintjén is megfigyelhető: egyrészt a (tag)mondatot alkotó főneves, igés stb. szerkezetek (NP, VP) belső szórendje kötött, másrészt ezeknek a szerkezeteknek az egymás közötti sorrendje is egyértelműen meghatározott, attól függően, hogy az adott szerkezet alanyi, állítmányi, tárgyi stb. funkciót tölt-e be a (tag)mondatban. Mivel az angol a grammatikai funkciókat más módon a legritkább esetben jelöli, némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy az angol a kötött szórendet a grammatikai funkciók jelölésére használja.

A magyar a fenti szempontok szerint szabad szórendű nyelv: bár a főneves szerkezet belső szórendje itt is egyértelmű kötöttséget mutat, az igei szerkezetről ugyanez már távolról sem mondható el. Még inkább nyilvánvaló a szórend szabadsága a szervezés második szintjén. Mivel a grammatikai funkciók a morfológia szintjén vannak jelölve, a mondat összetevőinek lineáris sorrendjét a téma–réma szerkezet határozza meg.

A szórendnek a világ igen sok nyelvében ez az elsődleges szerepe, de É. Kiss kutatásai (elsősorban É. Kiss 1987) azt igazolják, hogy a magyarra ez fokozottan igaz: a magyar mondatant generatív keretben is a téma–réma szerkezetre alapozva lehet legjobban leírni. Bár a hagyományos magyar nyelvtanok (pl. Bencédy et al. 1968: 227) a mondatant az alany–állítmány oppozícióra építik fel, a legújabb magyar nyelvtan (É. Kiss et al. 1998) már a topik–predikátum tagolást részesíti előnyben, és a hagyományosan elfogadott grammatikai funkcióknak elsősorban a morfológiában és a szemantikában szán szerepet: „Az alanyi, tárgyi, és határozói funkciók elkülönítésére ritkábban lesz szükségünk, hiszen e funkciók többnyire nincsenek egyenes összefüggésben a mondatrészek mondatbeli elhelyezkedésével; elsősorban a mondatrészek toldalékolásában és értelmezésében, azaz az alaktanban és a jelentéstanban játszanak lényeges szerepet” (É. Kiss et al. 1998: 18).

Látható tehát, hogy a két nyelv a szórend tekintetében nagymértékben különbözik egymástól. Ezért összehasonlításuk igen hasznos lehet. Utaltunk arra is, hogy legalábbis egy szabad szórendű nyelv esetében a mondat szerkezetének és az összetevők linearitásának leírásában mind a szorosabban vett grammatikai

központú, mind a szöveg szervezésével is összefüggésben álló téma–réma tagolásra épülő felfogás logikus kiindulópontul szolgálhat. A két nyelv különböző alapú **leírásainak** ilyen szempontú összehasonlítása is több újdonsággal szolgálhat. Dolgozatom fő kérdéseként azt kívánom vizsgálni, hogy az angol mondat grammatikai funkciókra épülő leírása felváltható-e egy kommunikatív szempontokra nagyobb mértékben építő leírással.

Az angol szórend vizsgálata azért is érdekes lehet, mert, amint az a történeti nyelvtanból jól ismert, a mai angol nyelv kötött szórendje történeti változás eredménye. Az eredetileg jóval szabadabb (és alapvetően SOV) szórendű, viszonylag gazdag morfológiájú nyelv tipológiai és történeti tényezők kölcsönhatásának eredményeképpen alakult olyanná, amilyenek ma ismerjük:

- a normann-francia hódítás következtében az angol nyelv írásbelisége mintegy 150 évre erősen háttérbe szorult;
- az angolban a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok közötti különbséget (pl. a magyarral ellentétben) a hangsúlytalan szótag magánhangzójának **redukciója** jelzi;
- bár az angol hangsúly változó, szinte soha nem esik a szó végére (a mai angolban is csak néhány ilyen (francia eredetű) szó van.

A felvázolt fonetikai/prozódiai közegben az írásbeliségnek igen nagy szerepe lett volna az esetvégződések megtartásában (l. pl. modern francia). Háttérbe szorulása könnyen elindíthatta azt a folyamatot, amelynek következtében a morfológiai jelölők nagyrészt lemorzsolódtak, és a mai angolban szinte csak azok maradtak meg (pl. múlt idő, többes szám), melyeknek másfajta jelölése feltehetően igen nehézkes lett volna. A lekopott esetvégződések szerepét vette át a mondat szigorúan kötött szórendisége.

A nyelvi rendszer egy alrendszerének ilyen radikális változása, amely, mint fentebb már utaltunk is rá, egy másik alrendszer igen sok nyelvben természetesen elfogadott „hatókörét” is érinti, nagy valószínűséggel további változásokat indít el. Felmerül tehát az a kérdés, hogy a grammatikai funkciókat kódoló kötött szórend kialakulása milyen hatással volt a rendszer egészére, természetesen elsősorban a téma–réma viszonyok nyelvi kifejezésére.

2. A grammatikai funkciók és a téma–réma szerkezet

2.1. A hagyományos elméletek

A legtöbb hagyományos nyelvtan egyetért abban, hogy a változás, amelynek következtében az angol a szórendet a grammatikai funkciók jelölésére kezdte használni, szükségszerűen feszültségeket okozott a nyelvi/kommunikációs rendszer más területein. A mondat szórendje ugyanis hagyományosan (és a változást

megelőzően az angolban is) a téma–réma tagolás fő kifejező eszköze. Ellentmondás alakul ki tehát a grammatikai funkciók lineáris kiosztásának elve és a téma–réma szerkezet kívánalmi között. Feloldásának egyetlen kézenfekvő módja adódik, a két szint egymásra építése: **ha valamit témának kívánunk megtenni, tegyük meg egyúttal alannak is!** (pl. Quirk et al. [1972: 34] az alanyt **téma-ként** határozza meg, Quirk et al. (1985: 79) és Biber et al. [1999: 122] **topik-ként**). Az angol szintaxis több eleme is, pl. a passzív szerkezet, a komplex tranzitív predikátumokkal (pl. *give*) előforduló szintaktikai szerkezetek, az egzisztenciális mondatok, stb. is jól elemezhetők ezen elvek alapján.

2.1.1. A passzív szerkezet

Az angol mondatban a kötött szórend következtében mindig van alany, és ez, mint láttuk, legtöbbször a **topik** kommunikációs pozícióval azonosul. A passzív szempontjából releváns aktív mondatokban ehhez még az adott NP **agens** szintaktikai–szemantikai szerepe is társul. A passzív szerkezet az ágenst a topik (és természetesen az alany) szerepből kimozdítja, és vagy az új információ legfontosabb részévé (fókusszá), vagy elhagyhatóvá teszi. (Tehát két, kommunikációs szempontból ellentétesnek tűnő funkciót is betölthet.) Mivel azonban a mondat nem maradhat alany nélkül, ezt a pozíciót (és vele a topik funkciót) a másik elérhető NP tölti be¹. A két szerkezet közötti különbséget az (1)-ben adott mondatok szemléltetik.

- (1) a) *The little girl broke the window.*
b) *The window was broken by the little girl.*
c) *The committee accepted the agenda.*
d) *The agenda was accepted.*

2.1.2. A komplex tranzitív predikátumok

A komplex tranzitív predikátumok fogalmi- és argumentumszerkezetének leírását lexikai-funkcionális keretben l. Laczkó (1998). Ennek rövid összefoglalását adja és egy idealizált kognitív modelleken alapuló kognitív elemzést is Pelyvás (2001b). Itt csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy az ilyen típusú angol predikátumok két lehetséges passzív szerkezete közötti különbségeket egyes

¹ Ez a leírás a passzivizációt mint folyamatot mutatja be. Az a kérdés, hogy a passzív szerkezetek transzformáció útján jönnek létre, vagy a passzív argumentumszerkezetek már a lexikonban adva vannak, az aktív-passzív viszony szempontjából nem tűnik itt relevánssnak. A modern generatív elméletek az utóbbi megoldást választják, a kognitív grammatika pedig, mint látni fogjuk, nem használja a transzformáció műveletét.

nyelvtanok a passzív alany **élő/élettelen** szemantikai jegyének különbözőségével magyarázzák, mint pl. Quirk et al. (1972: 843–4), (1985: 727, 1208):

- (2) a) ?*A doll was given (to) the girl.*
b) *The girl was given a doll.*

A példa azt hivatott bizonyítani, hogy az **ember/élő** szemantikai jegyű konstituens nagyobb eséllyel válik a passzív szerkezet alanyává, mint az élettelen. Anélkül, hogy a megfigyelés helyességét alapjaiban vitatnám², fontosnak tartom megjegyezni, hogy az ilyen típusú mondatok preferált szórendjében más tényezők (pl. az egyes összetevők hossza, l. pl. Biber et al. 1999: 940) is szerepet játszhat. Még nyilvánvalóbb az, hogy a határozottság/határozatlanság, mint a téma–réma szerkezettel nem azonos, de rokonítható kategória, legalább ilyen fontos:

- (3) a) ??*A little girl was given the flowers.*
b) *The flowers were given to a little girl.*

(3a), bár alanya az **ember** szemantikai jeggyel rendelkezik, csak marginálisan fogadható el. Az alanyi/topik pozícióban ugyanis lehetőség szerint kerülendő a nagy valószínűséggel új információt hordozó határozatlan NP, különösen akkor, ha a mondat további részében határozott NP marad: mindez a téma–réma szerkezet felborulásához vezethet (ld. Biber et al.: 941–3).

2.1.3. Az egzisztenciális mondatok

A fenti tendencia jóval határozottabban érvényesül az egzisztenciális mondatokban, amint a (4) példái is mutatják:

- (4) a) *The ball is in the net.*
b) **A ball is in the net.*
c) ***In the net is a ball.*

A (4b) típusú mondatokban, mivel szerkezetük az összetevők egyszerű felcserélését, ami a helyes téma–réma szerkezethez vezetne, nem teszi lehetővé (ld. 4c), egy üresnek tartott lexikai elemet³ kell alkalmaznia, amely betölti a topik pozíciót:

- (5) *There is a ball in the net.*

² Mint a későbbiekben (2.2.2.) látni fogjuk, az **ember/élő** szemantikai jegynek a kognitív grammatika is nagy jelentőséget tulajdonít a mondatszintű trajector, vagyis az alany kiválasztásában.

³ A kognitív grammatika egyetlen lexémát sem tart szemantikailag üresnek. Valószínűleg itt sem véletlen, hogy egy helyre utaló kifejezés előképeként egy mutató névmás(ként is használt szó) jelenik meg.

Az, hogy itt nem formai, hanem szemantikai megszorításról van szó, generikus mondatokkal igazolható:

- (6) a) *A piston is in an engine.*
b) **There is a piston in an engine*⁴.

A generikus mondat alanya, bár formailag határozatlan főneves kifejezés, konceptuálisan nem határozatlan: a generikus tartományban, ahol dolgok halmazairól beszélünk, a határozott/határozatlan oppozíció nem értelmezhető. Ezért helyes (6a), és elfogadhatatlan (mert szükségtelen) (6b).

Meg kell azonban állapítanunk, hogy a fent bemutatott szerkezetek az angolban nem tekinthetők túl gyakorinak. A passzív igék például a tudományos prózában, ahol előfordulásuk a leggyakoribb, az igék 25%-át teszik ki. A másik véglet a köznap beszéd, ahol gyakoriságuk mindössze 2% (Biber et al. 1999: 476). Nem lehetünk tehát biztosak abban, hogy az angolban valóban komoly ellentmondás van a grammatikai funkciókat kódoló szórend és a téma-réma szerkezet kívánalmi között. A 2. pont hátralévő részében ezt a kérdést fogjuk bővebben megvizsgálni a kognitív grammatika eszközeivel.

Az adatok alapján abban sem lehetünk biztosak, hogy az angol szórend annyira kevésbé tud igazodni a téma-réma szerkezet igényeihez, mint azt a hagyományos nyelvtanok feltételezik⁵. E kérdés kognitív megközelítésével a 3. pontban foglalkozunk majd.

2.2. A kognitív grammatika

2.2.1. Elméleti háttér

A Lakoff és Langacker munkásságához fűződő holista kognitív grammatika több ponton is egészen más módon közelíti meg a szintaxis kérdéseit, mint a hagyományos elméletek. A rendszer részletes bemutatására⁶ itt nincs lehetőség, de ebben a részben megpróbáljuk vázlatosan áttekinteni mindazt, amire a továbbiakban szükségünk lehet.

A holista kognitív grammatika szerint a nyelv minden jelét magán viseli annak, hogy emberi lények használják és alakítják. Semmilyen szinten nem fogad-

⁴ A grammatikusság megítélése természetesen ellenkezőjére fordulna, ha a mondatoknak specifikus értelmezést adnánk, l. (5) mondatait.

⁵ Vagy talán kisebb vagy nagyobb mértékben elő is írják.

⁶ A holista kognitív elméletet bemutató legfontosabb művek: Lakoff (1987), mely elsősorban a filozófiai háttérrel foglalkozik, illetve Langacker (1987, 1991, 1999), melyek a konkrét nyelvi jelenségek részletes leírásának szintjén is mozognak. Magyar nyelven többek között Pelyvás (1998) és (2001b) tárgyal részletesebben néhány itt is releváns területet.

ja el autonóm modulok létét: sem a nyelvi és nyelven kívüli kognitív folyamatok éles elválasztását, sem a nyelvtan és a szókincs merev elkülönítését, sem a nyelvi rendszeren belüli autonóm modulok elméletét. Ennek legfontosabb következményei a következőkben foglalhatók össze:

- Nem választható el a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat: a beszélő /nyelvhasználó teljes kognitív apparátusának figyelembevétele nélkül nem írható le valamilyen „izolált rendszer”. A beszélő szubjektuma mind a kategorizálásban, mind az alapvető konceptuális sémák és idealizált kognitív modellek (ICM) kiválasztásában, utóbbiak beszédshituációhoz kötésében (lehorgonyzásában) aktívan részt vesz.
- Nincs szükség a szigorúan vett szemantikai kompozicionalitás elvére. Az összetett kifejezések jelentését az azt alkotó szavak csak motiválják, de nem határozzák meg egyértelműen: a metonímiára, metaforára is épülő komplex jelentéseket (melyek **gestalt**ként is felfoghatók), a beszélők teljes tudásuk alapján értik meg, és a gyakran visszatérőket egységként jegyik meg. Az egységek egy szemantikai pólusból, az általa motivált fonológiai pólusból, és a kettőt összekötő szimbolikus kapcsolatokból állnak.
- A nyelvtan ilyen konvencionalizálódott szimbolikus egységek strukturált összessége (Langacker 1987: 57). Mivel a szemantikai pólus és a fonetikai forma között jól áttekinthető szimbolikus viszony van, nincs szükség a generatív grammatikában feltételezett, a kettő között „kapcsolótáblaként” működő autonóm szintaxisra⁷.

2.2.2. Grammatikai funkciók és téma–réma szerkezet a kognitív grammatikában

A 2.1. pontban elmondottakat arra építettük, hogy az angolban a grammatikai funkciókat jelölő kötött szórend miatt feszültség alakul ki ezen funkciók és a téma–réma szerkezet kívánalmi között, melyet a két szint egymásra építésével lehet az elfogadhatóságig csökkenteni. Ez az érvelés feltételezi azt, hogy a grammatikai funkciók kiosztása valamilyen önálló megfontoláson alapul. Az autonóm szintaxis létét tagadó kognitív elmélet szerint ilyen önálló kritériumok létezését nem vehetjük adottnak. A grammatikai funkciók kiosztása az emberi kognitív folyamatokon (figyelem, hatókörválasztás, figura–háttér választás stb.) alapszik, és az itt alkalmazott szempontok alapjaikban nem különböznek a szövegkoherencia kialakításában követett hasonló elvektől.

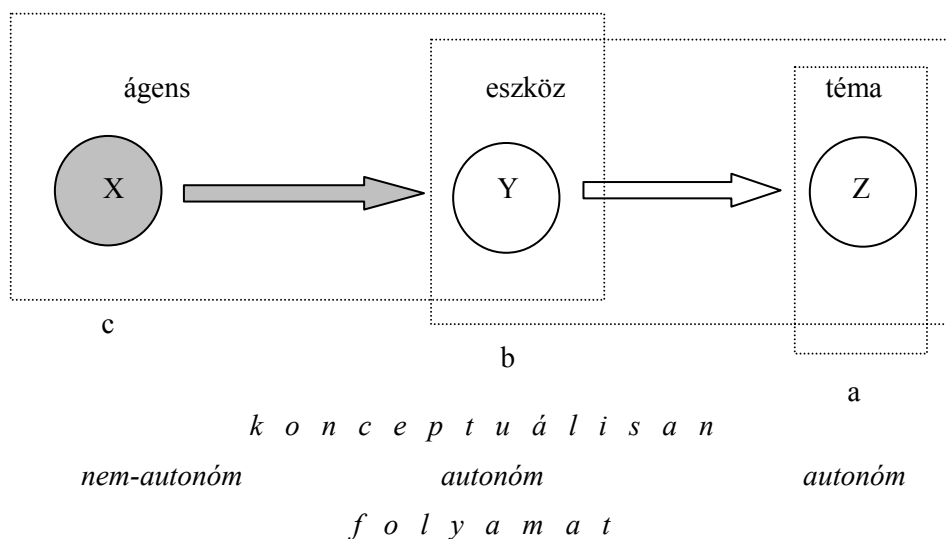
Generatív keretben az absztrakt mélyszerkezeteket és ezzel együtt a strukturálisan meghatározott alanyi, tárgyi stb. csomópontokat a frázisstruktúra-szabályok automatikusan generálják. Mivel a komponens autonóm, ebben a keretben nem sok értelme van arra választ keresni, hogy a szerkezeteket mi motiválja. Bár

⁷ Az erre vonatkozó részleteket l. pl. Newmeyer (1991).

a 60-as évek végén kialakult a generatív szemantika néven ismertté vált alternatíva, amely szemantikai mély struktúrát feltételezett, ez eredeti formájában hamar zsákutcába jutott, és ma már csak elemeiben él tovább — többek között az esetgrammatikában (l. Fillmore 1968), a lexikai-funkcionális grammatikában (l. pl. a már említett Laczkó 1998) és a kognitív grammatikában.

Az esetgrammatika a mélyszerkezetben a predikátum mellé meghatározott szemantikai szerepű argumentumokat rendel, és a felszíni szerkezetet egy alany-kiválasztási hierarchia (**ágens/eszköz/téma**) alapján hozza létre.

Ennek a gondolatnak Langacker kognitív elméletében is megvan a megfelelője: az eseményeket egy prototipikus (kauzalitáson alapuló) modell — az ún. biliárdgolyó-modell — alapján konceptualizáljuk. Ez legalább két részből áll: második (és minden további) része autonómként konceptualizált folyamat, amelyről úgy tartjuk, hogy külső behatás nélkül is végbemehet, első része pedig az okozás (energiaátadás), melyet nem-autonómként konceptualizálunk, mivel a további folyamatok nélkül értelmezhetetlen (Langacker 1999: 27–34). Az így kialakult cselekvéslánc, amely természetesen nem-fizikai kölcsönhatásokra is gond nélkül kiterjeszhető a metaforikus kiterjesztés szabályai alapján, az 1. ábrán látható.

1. ábra A prototipikus cselekvéslánc

A teljes cselekvéslánc megfelelhet például a (7) mondatnak:

(7) *Jóska a labdával betörte az ablakot.*

A cselekvéslánc konceptualizálásában a szubjektum szerepe többszörösen is tetten érhető. Tudjuk, hogy az ablak nem törik be magától, köznapi modellünk-

ben mégis konceptualizálhatjuk autonóm folyamatként⁸. Ekkor a (8a) mondatot kapjuk. Az ablakot valójában a labda törte be (8b), az adott esetben mégis úgy dönthetünk, hogy szerepét másodlagosnak tekintjük az ágenséhez képest (7), vagy nem is vesszük figyelembe. Ennek (8c) felel meg:

- (8) a) *Az ablak betört.*
b) *A labda betörte az ablakot.*
c) *Jóska betörte az ablakot.*

A kognitív grammatika keretében ezekről a változatokról azt mondhatjuk, hogy a cselekvéslánc különböző részeit állítják profilba. Az alany- és tárgy kiválasztás szempontjából a profil kiválasztásának döntő jelentősége van. Nominatív típusú nyelvekben (mint az angol vagy a magyar) ugyanis az alany a profilba vett rész-cselekvéslánc kezdetén⁹, a tárgy pedig a végén lévő szereplő lesz. (Ergatív nyelvek esetében az ergatívus a profilba vett rész-cselekvéslánc nem-autonóm részének, az absolutívus pedig mindig az autonóm részének kezdőpontját jelöli. (A két nyelvtípus láthatólag ugyanarra a cselekvésláncre alapozza a grammatikai funkciók kiosztását, de egészen más stratégia alapján. A nominatív nyelv az energia áramlásának köznapi felfogását [folk theory] követi, az ergatív pedig az autonóm–nem-autonóm jelleget tekinti elsődlegesnek [Langacker 1999: 38]).

Azt a hipotézisünket, hogy az alanykiválasztásnak ez a rendszere nem független a téma–réma szerkezetet meghatározó kognitív és kommunikációs tényezőktől, további érvekkel is alátámaszthatjuk.

Mint már utaltunk rá, a profilba kerülő rész-cselekvéslánc kiválasztása nagyban függ a beszélő szubjektumához kapcsolható tényezőktől. Ez a választás természetesen meghatározza a profilba kerülő láncrész kezdetét — de a választás fordítva is végbemehet: a cselekvéslánc kezdetére kerülő NP kognitív és szemantikai tulajdonságai is legalább ugyanilyen mértékben motiválhatják azt, hogy a lánc mely részét vegyük profilba. Mindkét irányú folyamatnak nagy a valószínűsége. A kognitív modellek (ICM) szubjektivitásának ugyanis van egy olyan alapvető eleme, hogy a beszélő maga dönti el azt, hogy **mi is történt**: az eseményt milyen kognitív modell részeként konceptualizálja¹⁰. (7) és (8) példáira visszatérve: ugyanezt az eseménysort valaki más úgy is leírhatná, hogy *Jóska hálószagató gólt lőtt a bal felső sarokba* — figyelmen kívül hagyva azt a körülményt, hogy a labdát végül is az ablak állította meg.

⁸ Néha szorult helyzetünkben még a felejtést is megpróbáljuk így konceptualizálni: *'Elfelejtődött.'*

⁹ Az 1. ábrán a (8) mondataihoz tartozó profilba vett rész-cselekvéslánccok kezdetét a megfelelő betűvel jelöltük.

¹⁰ Az episztemikus lehorgonyzás elmélete is kiterjeszthető erre a mozzanatra (Pelyvás 2001a: 171, 2001b: 20).

A releváns kognitív modell kiválasztása azt jelenti, hogy a beszélő/konceptu-alizáló maga dönti el, hogy az általa látott mozzanatok mely elemeit tartja fontosnak, a jelenlévő entitások közül melyeknek tulajdonít lényeges szerepet, és milyen viszonyokat feltételez közöttük¹¹. Ezeket a mondatszerkezet szempontjából alapvető fontosságú választásokat a kognitív grammatika általános kognitív pszichológiai elvekre vezeti vissza, és a **perspektíva** (szubjektív vagy objektív szerkesztés), **hatókör** (teljes hatókör ... közvetlen hatókör, profil) és **prominencia** (figura, ezen belül elsődleges és másodlagos figura [trajectory/landmark] – háttér) viszonyrendszerekben írja le. Ezek közül számunkra itt a prominencia a legfontosabb, mivel az **alany** mint (tag)mondatszintű **elsődleges figura** [trajectory], a **tárgy** mint **másodlagos figura** [landmark] definiálható.

Az általános kognitív pszichológiai elvek szerint az elsődleges figura kiválasztása a figyelem összpontosításának, az adott elem hozzáférhetőségének [saliency] függvénye. A leghozzáférhetőbb elem belépési pontként szolgál a kognitív modell komplex viszonyaiba¹², ezáltal egyfajta aszimmetriát teremtve az olyan szituációkban is, amelyek pedig „objektív” szemszögből nézve teljesen szimmetrikusnak tünnének (*'A hasonlít B-re'*, vagy *'B hasonlít A-ra'*). Ezt az aszimmetriát tekinthetjük kognitív értelemben az alany–tárgy megkülönböztetés, tehát a mondatszerkezet alapjának.

Az elmondottakból következik, hogy az elsődleges figura kiválasztása az emberi nyelv használójának, az embernek a kognitív folyamatait tükrözi. A hozzáférhetőségnek nagyjából a következő fokozatait szokás megkülönböztetni (l. pl. Langacker 1995: 20):

- Figyelmi központjában elsősorban az **ember** áll, ezért ez a kategória esélyes leginkább az elsődleges figura szerepére¹³. (7) és (8c) gyakoribb mondatok, mint (8b). Ugyanez még nyilvánvalóbb a kifejezés szintjén:

- (9) a) *a kutyás ember ...*
b) *??az emberes kutya ...*

- Ha **ember** nem játszik lényeges szerepet a szituációban, az **állat** a következő jelölt.

- Ezután a (potenciálisan) **mozgó entitás** következik:

- (10) a) *A kutya oda van kötve a fához.*
b) *??A fa oda van kötve a kutyához.*

¹¹ Ezzel tágabb összefüggéseibe helyezzük azt az iménti állítást, hogy a beszélő maga választja ki a profilba vonandó részselekvésláncot.

¹² Ezért langackeri (1999: 171–202) értelemben referenciapontként is értelmezhető.

¹³ Az ágens kategóriájának meghatározásában is centrális ez a jegy, l. Fillmore (1968).

- Még mindig jelentősen motivált, és a cselekvéslánc kezdőpontjával, mint kiválasztási szemponttal is jó megfelelést mutat a **potenciális energiaforrás**:

- (11) a) *Az árvíz összedöntötte a házakat.*
b) *?A házak összedőltek az árvíztől.*

- A következő kategória olyan elem, amely **változáson** megy át:

- (12) a) *A képek megsérültek a tűzben.*

- Végül elérkezünk ahhoz a ponthoz, ahol a választást már csak konvenciók, vagy még azok sem motiválják. Ilyenkor aszimmetria nem is mindig alakul ki, l. (13c)-t, ahol A és B is elsődleges figuraként jelenhetnek meg (és persze a névmás értelmezésében másodlagosként is).

- (13) a) *Az A egyenes metszi B-t.*
b) *A B egyenes metszi A-t.*
c) *Az A és B egyenesek metszik egymást.*

Úgy gondolom, ezek a megfigyelések meggyőzően bizonyítják azt, hogy a profilba vett cselekvéslánc kezdőpontján alapuló és a kognitív folyamatok aszimmetriájára, a mondat szintű elsődleges figura hozzáférhetőségére [saliency] épülő alanykiválasztási stratégiák egymásnak jól megfelelnek, és kellőképpen lefedik az alanykiválasztás prototipikus eseteit.

A második stratégia azért is fontos számunkra, mert a kognitív modellekben (ICM) mint mondat szintnél általában nagyobb egységekben való gondolkodás, amely a holista kognitív grammatikában természetes, azt is megmagyarázza, hogy — legalábbis a prototipikus szituációkban — az alanykiválasztás és a téma-réma szerkezet kívánalmi nem kerülnek konfliktusba. Kézenfekvő ugyanis azt feltételezni, hogy a mondat szintű elsődleges figura kiválasztásakor szerepet játszó, a hozzáférhetőséget meghatározó tényezők között helyet kaphat a **már ismertség** kritériuma is (l. pl. Langacker 1999: 28)¹⁴, amely a téma vagy topic legfontosabb ismertetőjegye.

A kognitív grammatika szabályai tradicionálisan gyengék abban az értelemben, hogy predikciókat nem tesznek. Az itt leírtak igazak lehetnek a prototipikus mondatra anélkül, hogy minden egyes mondatra igaznak kellene tartanunk őket. Ráadásul tudjuk, hogy az angol az elmondottak ellenére használja a 2.1-ben tár-

¹⁴ Langacker megfogalmazásában: az alanynak teljes mértékben lehorgonyozottnak kell lennie. Ezt alátámasztja az a formális szemantikából jól ismert tény is, hogy ha egy mondat alanyának nincs referense, a mondat sem **igaz**, sem **hamis** értéket nem kaphat. Ugyanez a tárgyra már nem vonatkozik, vö. *'Franciaország jelenlegi királya kopasz.'*, illetve *'Láttam Franciaország jelenlegi királyát.'*

gyalt szerkezeteket, sőt olyanokat is, amelyek nyíltan ellentmondanak a kötött szórend elvének:

(14) *Mary I can get along with, but Steve I really cannot stand.*

A következő részben az ezzel kapcsolatos jelenségeket vizsgáljuk meg.

3. Mondatösszetevők és szórend

Az 1. pontban láthattuk, hogy É. Kiss et al. (1998) a magyar nyelv mondatinak leírásában nem a grammatikai funkciókat, hanem a téma–réma szerkezetet veszi alapul. Ekkor úgy gondoltuk, hogy az angol mondat leírására inkább az első módszer az alkalmasabb. Ha azonban megvizsgáljuk a (15) mondatot, azt találjuk, hogy annak grammatikai funkciók szerinti elemzése nehézségekbe ütközik: egyrészt azért, mert nem követi a szabályos angol szórendet, másrészt azért, mert benne a tárgy a grammatika szabályai szerint nem alkot összetevőt az igével (VP), mert az alany a kettő között helyezkedik el:

(15) *Bill Alice likes.*

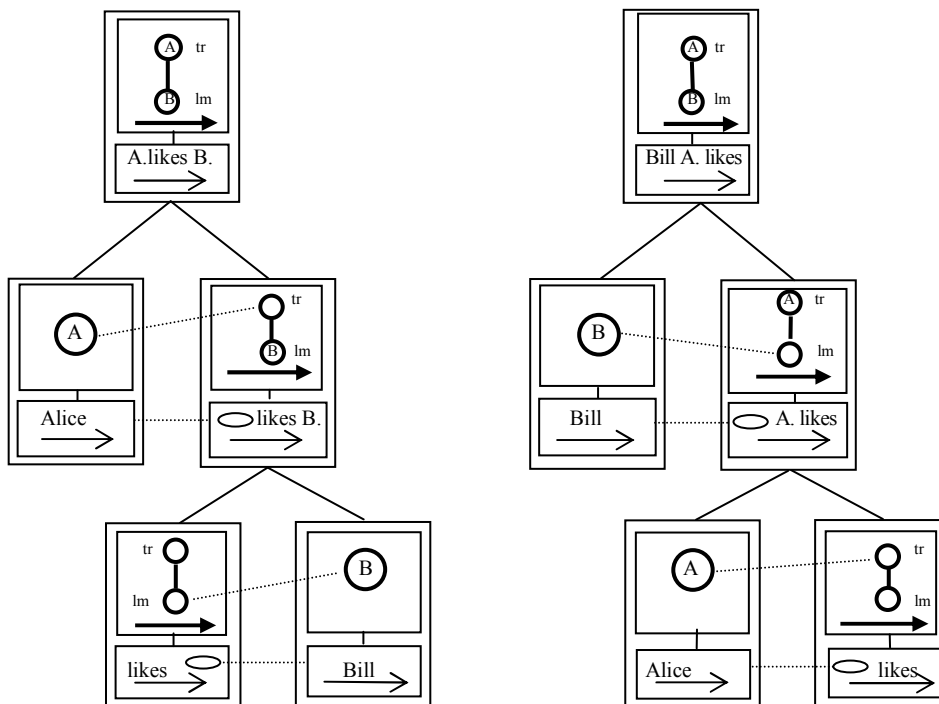
A magyarban az ilyen szórendű (az angolnál sokkal gyakrabban előforduló) mondatok elemzési nehézségei indították el azt a folyamatot, amely a részleges nem-konfigurációsság (a VP hiánya) elméletéhez vezetett (l. É. Kiss 1987). Azonban mint minden generatív nyelvten, ez a rendszer is adottnak veszi azt, hogy a mondat szerkezet az összetevők szigorú hierarchiájára épül, és érvényesek rá a következő szabályok:

- a mondatnak minden szava egyértelműen valamely összetevőhöz tartozik;
- a mondatnak minden szava csak egy összetevőhöz tartozik;
- az összetevők egymáshoz képest lineárisan helyezkednek el (ágrajzaik nem keresztezhetik egymást).

A kognitív grammatika ezen szabályok egyikét sem tartja általános érvényűnek. Mint azt Langacker (1997: 4) kifejti, a nyelvten szemantikai struktúrák, fonológiai struktúrák, és a kettőt összekötő szimbolikus kapcsolatok összességének tekinthető (l. 2.2.1). Mind a szemantikai szinten, mind a fonológiai szinten többfajta és többszintű csoportosítás képzelhető el az adott szint szabályainak megfelelően. A szemantikai pólusra a hierarchikus elrendezés, a fonológiai pólusra a linearitás jellemző. A klasszikus értelemben vett összetevő akkor jöhet létre, ha egy konvencionális szemantikai csoportosítást éppen egy konvencionális fonológiai csoportosítás szimbolizál.

Az elmondottakból következik, hogy a klasszikus összetevőket tarthatjuk prototipikus eseteknek, de jelenlétüknek nincs különösebb jelentősége a nyelvten rendszerére nézve. A (14), (15) típusú mondatokban nem is jönnek létre.

Nem lehet tehát adottnak venni azt, hogy (15)-ben először a *like* ige és a *Bill* főnév alkot egységet. A kognitív grammatika „szintaxisa”, az elaborálás szabályai szerint a mondatot alkotó szavak két módon is szerveződhetnek, és ez két különböző alakhoz vezet, amint az a 2. és 3. ábráról leolvasható. (Az ábrák Langacker [1997]-ből származnak.)

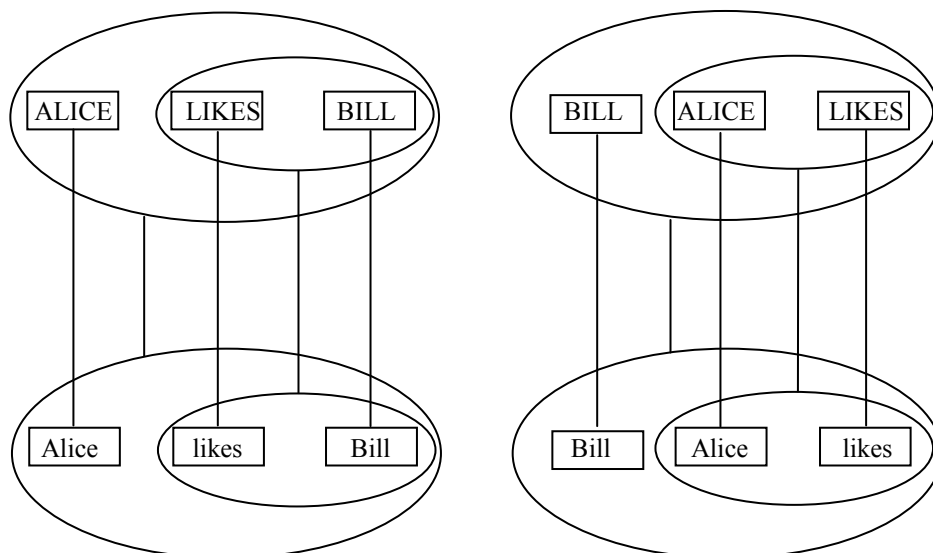

2. ábra Az *Alice likes Bill* szimbolikus szerkezete

3. ábra A *Bill Alice likes* szimbolikus szerkezete

A két mondat szórendje azért különbözik, mert a *like* igét elaboráló¹⁵ két NP más-más sorrendben, más-más hierarchiát alkotva integrálódik a szerkezetbe. Az első esetben a konvencionális S(VO), míg a másodikban egy O(SV) összetevő-struktúra jön létre. Ezt a 4. ábra szemlélteti.

¹⁵ A kognitív grammatikában a mondat szerkezetek azáltal jönnek létre, hogy a predikátum szemantikájából következő sematikus elsődleges [trajector] illetve másodlagos [landmark] figura pozíciókat egy-egy NP (vagy más arra alkalmas elem) specifikus tartalommal tölti meg (elaborálja) (l. Langacker 1987: 68, 1995: 13–6).

4. ábra A lehetséges csoportosítások

Az ilyen nem-konvencionális szerkezetű mondat (vagy (14)) nemcsak a téma-réma felosztást is magukban foglaló kommunikációs szempontok miatt jöhet létre, hanem akkor is, ha a mondatban párhuzamos, de a hagyományos értelemben összetevőnek nem nevezhető szerkezetek futnak. Erre mind a magyarban, mind az angolban könnyű példát találni:

(16) *Pista tagadta, de Jóska elismerte, hogy ők követték el a hibát.*

(17) *The witness impressed, but the lawyer disgusted, the fair-minded jurors.* (Langacker 1997: 9)

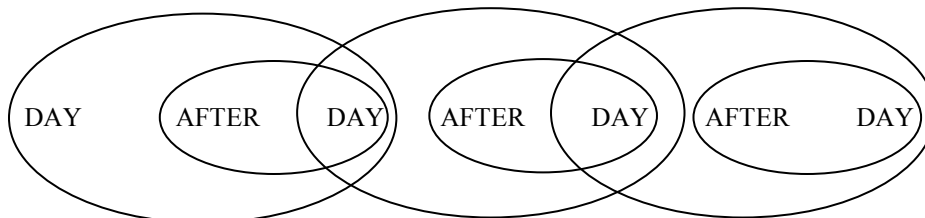
Langacker (1997: 9) még azt is felveti, hogy a (18) mondatban kiemelt rész is SV összetevő¹⁶:

(18) *The lawyers she hired proved very competent at billing.*

Az angolban arra is lehet példát találni, hogy egy szó nem is csak egyetlen összetevőhöz tartozik. Bár a konceptuális struktúra szintjén ez a (16)–(18) pél-

¹⁶ Ennek hátterében a generatív és a kognitív grammatika egy alapvető különbsége áll. A generatív elmélet szerint a mondatban logikai-grammatikai relációk érvényesülnek a mély struktúra szintjén (pl. az, hogy a *hire* igének 'felfogad, megbíz' jelentése alapján, kell, hogy legyen tárgya), és ha a felszíni struktúrában ez nem áll mellette, akkor transzformációnak kellett végbemennie, amely a fenti viszonyok megőrzése érdekében üres kategóriát hagyott hátra, (l. Langacker 1995: 21–2). A kognitív grammatikában nincs mély- és felszíni struktúra, mozgás vagy törlés.

dák kapcsán is felmerülhet, az 5. ábrán bemutatott, összefonódott struktúrákat tartalmazó láncban a fonetikai pólus szintjén is igaz:

5. ábra Konstituenslánc

A fenti példakkal azt is bizonyítani kívánom, hogy itt nem a „szabályos” összetevős szerkezet „megbontásáról” van szó valamilyen mondat- vagy rendszergrammatikán kívül eső kommunikációs cél érdekében, hanem olyan eljárásról, amely a mondatszerkesztésben még a kötött szórendű angolban is meg van engedve, ha nem is tekinthető prototipikusnak. Azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy a hagyományos elméletek (beleértve a generatív grammatikát is) a prototípust kivétel nélküli szabállyá teszik. É. Kiss et al. (1998) azért alkot más alapú szabályrendszert, mert a magyarban a szórend annyira szabad, hogy az igét és a tárgyat magába foglaló „klasszikus” konstituens, ha létre is jöhet, semmiképp nem tekinthető prototipikusnak.

4. Összegzés

A kognitív grammatika szemszögéből a téma–réma tagolás, a szórend, és a grammatikai funkciók viszonyáról az elmondottak alapján a következő fő megállapításokat tehetjük:

- A téma–réma tagolás a kognitívmodell-építés, illetve a kognitív modellbe illesztés folyamatának igen fontos része.

A grammatikai funkciók kiválasztásának legalább két szempontrendszere van:

Az alany esetén:

- a profilba vett cselekvéslánc kezdetének jelölése (nominatív nyelvekben);
- a (tag)mondatszintű elsődleges figura [trajector] jelölése.

A tárgy esetén:

- a profilba vett cselekvéslánc végének jelölése (nominatív nyelvekben);
- a (tag)mondatszintű másodlagos figura [landmark] jelölése.

A figurakiválasztás és a kognitívmodell-alkotás, illetve modellbe illesztés igen hasonló, egymást kölcsönösen befolyásoló kognitív folyamatok eredménye (a főbb szereplők és a köztük húzódó viszonyok meghatározása). Közöttük ezért lényeges feszültségek nem várhatók.

A minket érdeklő és ezért profilba vett részcselekvéslánc kezdetének és végének kijelölése is felfogható a kognitívmodell-alkotás részeként. Itt azonban már van némi automatizmus: az energia áramlásának köznapi felfogása, mint szempont már nem feltétlenül egyezik meg a kognitív modell szempontjából elsődlegesen, illetve másodlagosan fontosnak tartott szereplőkkel. Erre utalhat az is, hogy a cselekvéslánc típusának, kiemelt pontjainak jelölésére más stratégiák is vannak (pl. az ergatív nyelvekben).

A fentiek alapján nem vagy csak részben tűnik helytállónak az a tradicionális megállapítás, hogy a téma–réma szerkezet kommunikációs szempontjai és a grammatikai funkciók mondaton belüli elrendezésének szabályai között az olyan kötött szórendű(vé vált) nyelvekben, mint az angol, komoly feszültségek vannak. Ellentmondani látszik ennek a feszültségek feloldására alkalmas különleges szerkezetek viszonylag kis aránya, különösen az élő beszédben.

Némi módosításra és pontosításra szorul az a hagyományos nézet is, hogy az angol kötött szórendű nyelv. Mint a 3. részben láttuk, a mondatösszetevők hagyományosan megfogalmazott hierarchikus szabályrendszere inkább egy prototípust ír le, mint kivétel nélküli szabályokat. A konceptuális szerkezet megszerkesztése során kommunikációs vagy más szempontok lehetővé teszik az elaborálás sorrendjének változtatását. Így a prototipikustól különböző hierarchiák jönnek létre, amelyeknek a szimbolikusság értelmében más szórendek felelnek meg.

Indíttatása, céljai és módszerei szerint a holista kognitív grammatika nem mondatközponitű nyelvtan. Annak, hogy mégis a mondat szintű problémákra vonatkozó részei a legkidolgozottabbak, valószínűleg tudományszociológiai okai vannak. Szövegközponitűségát bizonyítja többek között a mondat szintnél nagyobb egységeket átfogó idealizált kognitív modellek központi szerepe vagy a beszélő és hallgató háttérének figyelembevétele az episztémikus lehorgonyzás elméletében. Bár az elmélet viszonylag új, már megvannak azok az eszközei, amelyek biztonsággal használhatók a mondatok szemantikai és grammatikai struktúrájának leírásához. Mivel ezek a struktúrák szorosan összefüggenek a mondat szintnél nagyobb egységek konceptualizálásában végbemenő folyamatokkal is, feltételezhetjük, hogy az ilyen típusú eszközök a szövegek elemzésére is felhasználhatók lesznek.

Irodalomjegyzék:

Bencédi József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsov Mártonné 1968. *A mai magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Biber, D.—Johansson, S.—Leech, G.—Conrad, S.—Finegan, E. 1999. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. London: Longman.
- É. Kiss Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Dordrecht: Reidel—Budapest: Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss Katalin—Kiefer Ferenc—Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris.
- Fillmore, Charles J. 1968. The Case for Case In: Bach, E. and Harms, R.T. (szerk.): *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Laczkó Tibor 1998. Két angol predikátumtípus elemzéséről – magyar megfelelőik viselkedése alapján. In: Büky L.—Maleczki M. (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. Szeged: JATE. 243–260.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire and Dangerous Things*. University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987, 1991. *Foundations of Cognitive Grammar I, II*. Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1995. Raising and transparency. *Language* Vol. 71, No. 1: 1–62.
- Langacker, Ronald W. 1997. Constituency, dependency and conceptual grouping. *Cognitive Linguistics* 8–1: 1–32.
- Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Newmeyer, Frederick J. 1991. Functional explanation in linguistics and the origins of language. *Language and Communication* Vol. 11, No. 1/2: 3–28.
- Pelyvás Péter 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: Büky L.—Maleczki M. (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. Szeged: JATE. 117–132.
- Pelyvás Péter 2001a. The development of the grounding predication: epistemic modals and grounding predicates. In: Németh T., Enikő—Bibok Károly (szerk.): *Pragmatics and the Flexibility of Word Meaning*. (a *Current Research in the Semantics/Pragmatics Interface* sorozatban). Amsterdam: Elsevier.
- Pelyvás Péter 2001b. Az idealizált kognitív modellek szerepe a mondat- és szövegalkotásban. In: Petőfi S. János—Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *Officina Textologica 5. Grammatika – szövegnyelvészet – szövegtan*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Quirk, R.—Greenbaum, S.—Leech, G.—Svartvik, J. 1972. *A grammar of contemporary English*. London: Longman.
- Quirk, R.—Greenbaum, S.—Leech, G.—Svartvik, J. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.